

Naar integratie en maatschappelijke verbreding in de waardestelling van erfgoed

Jos Bazelmans De huidige wetenschappelijk-inhoudelijke gedefinieerde erfgoedzorg en de daaruit voortvloeiende waarderings-systematiek staan onder druk. De aandacht verschuift van het object naar het verhaal dat het object vertelt of welke beleving het genereert. Dat vraagt een meer integrale vorm van waarderen. Tijd voor een debat en Jos Bazelmans geeft een voorzet met zeven vragen.

De professionele erfgoedzorg definieert de waardering van erfgoed vrijwel uitsluitend in wetenschappelijk-inhoudelijke termen. De betekenis die het erfgoed heeft voor de geschiedschrijving door en van archeologen, kunst- en architectuurhistorici, historisch-geografen en historici komt in de waardering tot uitdrukking. De meeste waarderings-systematieken bevatten daarom niet alleen criteria voor (cultuur)historische waarden maar ook voor de objectieve staat of conditie, zoals gaafheid, conservering en samenhang (of equivalenten hiervan). Andere waarden als schoonheid, belevingswaarde, zeldzaamheid, sociaal-maatschappelijke waarde of bruikbaarheid spelen slechts in enkele domeinen van de erfgoedzorg een rol. Het perspectief van eigenaren, gebruikers, belanghebbenden en belangstellenden weegt niet of slechts zijdelings mee. Gebruikswaarde, marktwaarde, belevingswaarde, status en identiteit of levens-beschouwelijke waarden komen niet aan bod.

Wijziging van perspectief

Deze professionele benadering komt voort uit het perspectief, of de retorische strategie, die de erfgoedzorg in de 19de en 20ste eeuw grotendeels domineerde. Begrippen als 'verval', 'bedreiging', 'bescherming', 'afzondering' en 'collectievorming' stonden daarin centraal. Ingrijpende maatschappelijke, economische en ruimtelijke ontwikkelingen, zo stelde de culturele elite, bedreigden voortdurend het culturele erfgoed, dat daarom 'gered' diende te worden. Kostbare en belangrijke voorwerpen moesten veiliggesteld worden in musea en collecties. Bescherming moest historische gebouwen, archeologische terreinen en historische landschappen buiten de ruimtelijke ontwikkeling houden. De overheid voorzag hier in de loop van de afgelopen twee eeuwen in door de inrichting van musea, de uitvaardiging van wetten en regels en de verlening van subsidies. Cruciaal in deze benadering was de vraag wat wel of niet gered en

beschermd diende te worden en de (financiële) aandacht van de overheid verdiende. Deze beoordeling gebeurde door academisch geschoolde experts, meestal afkomstig uit de historische cultuurwetenschappen. Op basis van hun kennis van het verleden bepaalden zij de waarde van erfgoed. Canonieke geschiedenis, meesterschap in ontwerp, schoonheid in uiterlijk, vakmanschap in uitvoering, (materiële) authenticiteit en integriteit spelen in deze beoordeling een hoofdrol. Bij deze waardestelling gelden de normen en conventies die inherent zijn aan wetenschappelijk onderzoek: duidelijk, nauwkeurig, verifieerbaar, consistent, onbaatzuchtig en onafhankelijk.

Afhankelijk van de aard van het erfgoed wordt de waarde ervan in Nederland dan ook op uiteenlopende wijze beoordeeld. Archeologisch, gebouwd, groen, stedenbouwkundig, roerend erfgoed en het landschap kennen verschillende series van criteria die behalve vele overeenkomsten, ook enkele verschillen laten zien (figuur 1, naar Bers et al. in druk). Een gemeenschappelijke, erfgoedbrede waarderingssystematiek is er (nog) niet. Dit komt niet zozeer doordat de verschillende soorten erfgoed moeilijk met elkaar te vergelijken zijn, maar is eerder het gevolg van versnippering in organisatie, wetgeving en beleidsvorming.

In het laatste kwart van de 20ste eeuw en het eerste decennium van de 21ste eeuw is een nieuw perspectief op erfgoed(zorg) ontstaan, zoals de emancipatie van het erfgoed van niet-westerse landen, de erkenning van immaterieel erfgoed en een relativering van het westerse authenticiteitsbegrip. De basis hiervoor is te dateren na 1975, toen binnen de westerse wereld een transformatie plaatsvond van een industriële productie-economie naar een 'postmoderne' beleveniseconomie en -cultuur. De 'ervaring' en 'betekenis' en het

	Archeologie	Gebouwd erfgoed	
Bron	<i>KNA</i>	<i>MSP, de reeks Een toekomst voor; Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek</i>	
Waarde			
(Cultuur)historische waarde of waarde voor vakgebied			
waarde voor geschiedschrijving ⁽¹⁾	*	*	
waarde voor geschiedschrijving binnen het betreffende vakgebied		*	
waarde voor beschrijving en analyse van het oeuvre van een bouwmeester, architect, ingenieur of kunstenaar, tuin- of landschapsarchitect		*	
innovatiewaarde of pionierskarakter		*	
Herinneringswaarde			
	*	*	
Historische gelaagdheid			
		*	
Schoonheid			
	= zichtbaarheid	*	
Kwaliteit			
		in materiaalgebruik/ornamentiek	
Samenhang/ensemble			
	*	*	
Zeldzaamheid			
	*	*	
Representativiteit			
	*		
Gaafheid			
	*	*	
Herkomst			
Conservering			
	*	= bouwkundige staat	
Overige waarden			

(1) Dat is de waarde voor de beschrijving en analyse van culturele, sociaal-economische, geestelijke, geografische, landschappelijke, historisch-ruimtelijke, bestuurlijke, beleidsmatige, technische, structurele, functionele en/of typologische ontwikkelingen.

Figuur 1: Een vergelijking van de waarderingssystemen in de erfgoedzorg

Groen erfgoed	Stedenbouwkundig erfgoed	Historisch landschap	Roerend en museaal erfgoed	Religieus erfgoed	Monumentale interieurs
<i>Tuinhistorische richtlijnen en Een toekomst voor groen</i>	<i>MSP</i>	<i>Ontgonnen verleden</i>	<i>Museale weegschaal</i>	<i>Handreiking roerend religieus erfgoed</i>	<i>Hulpmiddel historische interieurs</i>
*	*	*	*	*	*
*	*		*	*	*
*	*		*		
*	*				
*					
*	*				
*					
*					
*					
*	*				
in materiaalgebruik/ ornamentiek en ruimtelijk	ruimtelijk en functioneel				
*	*		*	*	*
*	*	*		*	*
*		*	*		
*			*		
*	*	*			
*			*		
*			*		
*			*		
			sociaal-maatschappelijke waarden, maatschappelijke waarde, belevingswaarde, gebruikswaarden (museaal, economisch)	actuele waarden	bruikbaarheid, sociale waarden en belevingswaarden

eigen verhaal van de koopkrachtige consumptie, ook van cultuur, spelen hierin een hoofdrol. In Nederland kreeg de zorg voor het onroerende erfgoed een geheel nieuwe inhoud en dynamiek doordat erfgoedzorg en ruimtelijke ontwikkeling met elkaar werden verbonden. Dit dynamische perspectief – ‘behoud door ontwikkeling’ – zag erfgoed als een van de factoren in de ontwikkeling van de omgeving. De traditionele erfgoedexperts kregen in deze nieuwe context te maken met andere partijen, nieuwe opgaven en marktgedreven ontwikkelingen. De laatste jaren is er sprake van een grotere publieke betrokkenheid, is de politiek-bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het culturele erfgoed sterk gedecentraliseerd en hebben gevestigde, institutionele eigenaren van erfgoed, zoals de kerk, hun positie verloren.

Al deze ontwikkelingen zetten de wetenschappelijk-inhoudelijke gedefinieerde erfgoedzorg en de daaruit voortkomende waarderingssystematiek onder druk. Ook krimpde financiële middelen, rendabiliteit, de ontwikkeling van nieuwe media (en het ontstaan van laagdrempelige mogelijkheden om informatie en kennis te publiceren en te delen) en een grotere assertiviteit van de zijde van het maatschappelijke middenveld en particulieren vragen om een andere waarderingssystematiek. Onderzoek wijst uit dat er de laatste decennia in de Nederlandse samenleving anders wordt omgegaan met cultureel erfgoed (Janssen et al. 2012). Deze verandering resulteert in een tegenstelling tussen een ‘gevestigde’ en een ‘nieuwe’ benadering. Daarmee wordt geenszins afstand genomen van de traditionele erfgoedzorg: zij was zeer succesvol en is in bepaalde situaties de juiste strategie. Wetenschappelijke interpretaties zijn nog wel belangrijk, maar worden verbonden met persoonlijke herinneringen, familiale genealogieën, lokale overlevering en verhalen. Deze ontwikkelingen deden zich het

eerst gelden in de professionele waarderingssystematiek voor het historische landschap en het roerende erfgoed en laten daar een verbreding van perspectief zien.

Om de erfgoedzorg goed in deze complexe en veeleisende ontwikkelingen te positioneren, is het belangrijk dat erfgoedprofessionals één taal spreken, waarbij bovendien ruimte is voor andersoortige waarden en betrokkenheid van andere partijen: een meer integrale, brede en participatieve vorm van waarderen. Daarnaast is er de vraag of in de omgang met erfgoed waarde en waardering dominant (moeten) blijven. In een meer ontwikkelingsgerichte, participatieve benadering spelen begrippen zoals ‘kwaliteit’ en ‘betekenis’ (ook) een vooraanstaande rol. Deze begrippen kunnen richting geven aan een omgang met erfgoed zonder dat van een expliciete waardering en selectie sprake is. Het gaat niet langer om de absolute scheidslijn tussen wat van waarde is en wat niet – en tussen wat behouden moet worden en wat niet – maar om de vraag welk verhaal een object vertelt of welke beleving het genereert en welke rol dit kan spelen in gebruik of (her)ontwikkeling.

De hierboven geschetste ontwikkelingen hebben een vergaande invloed op de bepaling van de waarde van erfgoed, maar een nieuwe definitie en operationalisering van ‘waarde’ en ‘waardestelling’ zijn er nog niet. Momenteel bevinden we ons in een periode van onderzoek en experiment. Daarbij is een aantal vragen bepalend voor het toekomstige debat over waarde en waardering in de erfgoedzorg.

1. Naar een erfgoedbrede waarderingssystematiek?

Hoewel de waardering door experts onder druk staat, zal ook in de toekomst een wetenschappelijk gefundeerde, cultuurhistorische waardering van erfgoed een belangrijke rol blijven spelen. Cultuurhistorische waarde staat voor een collectieve, ‘objectieve’ – of liever intersubjectieve – notie van hoe ‘onze’

geschiedenis eruitziet en hoe 'ons' erfgoed daar uitdrukking aan geeft. Om dit te onderbouwen is de erfgoedprofessional gehouden zich te richten naar de eisen van wetenschappelijk onderzoek. Deze waarde is en blijft de grondslag voor de bescherming (en dus subsidiëring), presentatie en ruimtelijke ontwikkeling van erfgoed. Onduidelijk is echter of er behoefte is aan een systematiek van waardering die de eerdergenoemde verschillen tussen de sectoren in de erfgoedzorg overstijgt. De subtiele verschillen tussen de diverse erfgoed domeinen staan zo'n ontwikkeling niet in de weg. Een meer integrale kijk op erfgoed en erfgoedzorg in maatschappij, politiek en beleid maakt zo'n uniform stelsel van normen en criteria zelfs noodzakelijk. Een intensievere samenwerking tussen professionals uit de verschillende domeinen, in praktijk, theorievorming, beleidsvorming en (zelfs) wet- en regelgeving is daarbij randvoorwaarde. De gewenste convergentie in de definitie en het gebruik van termen, begrippen, en criteria ligt dan in het verschiet.

2. Naar een meer transparante toepassing van criteria?

In het professionele, cultuurhistorische perspectief op waarde en waardering is sprake van een voortschrijdende ontwikkeling van de methodiek van waarden. Wetenschappelijke inzichten uit het verleden veranderen voortdurend en dat is van invloed op wat gezien wordt als erfgoed en welke waarde het vertegenwoordigt. Daarnaast vormt wetenschappelijk onderzoek een steeds betere grondslag voor een meer geobjectieerde inschatting van de kwaliteit van erfgoed. Hier ligt echter nog steeds een grote opgave om te komen tot een meer transparante oordeelsvorming. Zo blijft het oordeel of een object zeldzaam of gaaf is een lastig te verifiëren uitspraak van een expert.

3. Naar een verbreding van de waarderingssystematiek?

Door de recente ontwikkelingen zijn de cultuurhistorische betekenis en materiële conditie niet alleen een zaak van wetenschappelijke experts. Ook andere invalshoeken dienen erbij betrokken te worden. Het gaat nu ook om gebruikswaarde, ruilwaarde, belevingswaarde, status en identiteit en om normen en waarden (Bazelmans 2012 en 2013). Consensus over welke waarden onderscheiden kunnen worden en hoe ze zich tot elkaar verhouden is er echter nog niet. Kunnen ze een gemeenschappelijke noemer krijgen, bijvoorbeeld geld (zie vraag 4), of gaat het om principieel onvergelykbare waarden?

Het is gebruikelijk dat de waarde van erfgoed beschreven wordt op basis van gevestigde vormen van cultuurhistorisch onderzoek en ze vindt daarom vrijwel uitsluitend uitdrukking in taal en tekst, en soms beeld. Om nieuwe en andere waarden 'zichtbaar' te maken is echter een breed repertoire aan sociaal-wetenschappelijk onderzoek, nieuwe vormen van (publieks)participatie (zie vraag 7) en een multimediale presentatie noodzakelijk. Verschillende groepen kunnen de 'nieuwe' waarden echter verschillend invullen. De traditionele, professionele waarderingssystematiek had de belofte of pretentie erfgoed te benoemen dat 'van ons allen' is. De betekenis voor 'markt', 'beleving', 'status', 'identiteit' of 'norm' lijkt daarentegen een sterk centrifugaal effect te introduceren in het debat over wat en van wie erfgoed is.

4. Naar een serieuze aandacht voor de financiële en economische waarde?

Evident is de toegenomen aandacht voor de economische dimensie van erfgoed (Dommelen et al. 2013). De financiële waarde van erfgoed komt van oudsher tot stand op de markt van vraag en aanbod. Een Romeinse kruik 'doet' op Marktplaats enkele honderden euro's; een schilderij van Van Gogh brengt op een veiling

De overtuiging bestaat dat publieke investeringen in de restauratie en instandhouding van monumenten de overheid na enkele jaren geld opleveren

tientallen miljoenen dollars op. De economische waarde van erfgoed kan worden bepaald door te wegen in hoeverre het toerisme aantrekt of de prijzen van onroerend goed in de nabijheid bepaalt. Het is echter de vraag of de 'prijs' van erfgoed recht doet aan de waarde van erfgoed in de brede – publieke – betekenis van het woord. 'Prijs' en 'waarde' lijken zelfs op gespannen voet te staan. De grens tussen het economische en het culturele domein wordt zorgvuldig bewaakt. Zo mogen de financiële opbrengsten van ontzamelde objecten volgens de *Leidraad voor het afstoten van museale objecten* (LAMO) (Bergevoet et al. 2006) niet besteed worden aan de bedrijfsvoering van musea. Toch is er de laatste jaren veel aandacht voor de vragen: wat kost erfgoedzorg en wat levert het op? Deze vragen zijn leidend binnen een relatief nieuw universitair onderzoeksveld, ook in Nederland. Daarbij vinden methoden en technieken die ontwikkeld zijn voor de evaluatie van (maatschappe-

lijke) kosten en baten van natuur en milieu hun toepassing binnen de erfgoedzorg. Het financiële argument lijkt momenteel vooral van belang te zijn voor het domein van het gebouwde erfgoed. Hoewel niet onomstreden, bestaat de overtuiging dat publieke investeringen in de restauratie en instandhouding van monumenten de overheid na enkele jaren geld opleveren. Relevant is het onderzoek waaruit blijkt dat monumentale huizen een substantieel hogere gerealiseerde verkoopwaarde hebben in vergelijking met huizen die deze status ontberen, maar in functionele zin gelijk zijn. Daarnaast lijkt de nabijheid van monumenten een positief effect te hebben op de marktwaarde van niet-beschermde panden (Lazrak et al. 2013).

5. Naar een definitie en operationalisering van de belevingswaarde?

Het buzzwoord in de discussie over de waarde van erfgoed is 'belevingswaarde', maar wat dat precies is, is onduidelijk. Het begrip heeft in het erfgoedveld enorm aan populariteit gewonnen in een periode waarin volgens economen sprake is van een transitie van een diensten- naar een beleviseconomie. De belevingswaarde heeft betrekking op de zintuiglijke waarneming: hoe voelen, ruiken, zien en horen we erfgoed? Wanneer het gaat om ervaringen die van persoon tot persoon verschillen, zijn ze lastig met elkaar te vergelijken en is belevingswaarde moeilijk te onderzoeken. Het is echter duidelijk dat natuurlijke en culturele factoren de beleving van onze omgeving bepalen. Zowel de cognitieve make-up van de menselijke soort als de opvoeding en collectieve ervaringen zijn hierin bepalend. Onderzoek naar de belevingswaarde van erfgoed lijkt zich te beperken tot de perceptie van natuur en landschap, en kunst. Psycholoog Freek Coeterier stelde voor een onderscheid te maken tussen de fysieke, sociale en individuele realiteit van

het landschap (Coeterier 1987). Iedere realiteit vormt het domein van onderzoek van verschillende disciplines en in iedere realiteit speelt de overheid een rol. Leidend voor haar optreden zou volgens Coeterier moeten zijn: hoe zit het in elkaar? ('waarheid' voor de fysieke realiteit), wat is goed voor de gemeenschap? ('rechtvaardigheid' voor de sociale realiteit) en wat doet recht aan de individuele emotie? ('waarachtigheid' voor de individuele realiteit). Als het gaat om de fundamenteën van de individuele realiteit van het landschap stelt hij dat altijd een combinatie zichtbaar is van de behoefte aan een eigen plek en de behoefte aan mogelijkheden om het eigen leven economisch en sociaal vorm te geven. Aan geborgenheid én vrijheid dus. Hoe deze inzichten te vertalen zijn naar een algemene systematiek van waardering van erfgoed is nog onduidelijk. De vraag is of er een *short cut* is door bezoekersaantallen als een indicator van belevingswaarde te beschouwen.

6. Naar een relativering van waarde en waardestelling?

Vormden waarde en waardering het vanzelfsprekende beginpunt van erfgoedzorg, in verschillende domeinen lijkt er sprake te zijn van een gewijzigde aanpak en van 'concurrerende' begrippen. De contemporaine erfgoedzorg in het kader van de ruimtelijke ordening kan hier als aansprekend voorbeeld worden genoemd. Het was gebruikelijk om na een inventarisatie van bekende of verwachte cultuurhistorische verschijnselen deze ook te waarderen. Deze handelwijze is inherent aan een benadering die uitgaat van het maken van lijstjes, van gemeentelijke monumenten, rijksmonumenten of werelderfgoederen. Tegenwoordig wordt echter gesteld dat waardering alleen aan de orde is als er sprake is van ontwikkelingen die ingrijpen op het erfgoed. Op basis daarvan kunnen de randvoorwaarden, uitgangspunten én mogelijkheden voor ontwikkeling worden opgesteld.

De waarde bepaalt dan hoe zorgvuldig je ermee omgaat. Men gaat soms echter nog verder en trekt de absolute scheidslijn tussen waardevol en waardeloos, behoudswaardig en niet-behoudswaardig erfgoed in twijfel. Waardevol erfgoed hoeft immers niet uitgezonderd te worden van ontwikkeling (de Monumentenwet geeft juist die ruimte) – soms is deze zelfs wenselijk – en weinig waardevol erfgoed kan door ontwikkeling versterkt worden (daar hoeft het geen officiële bescherming voor te genieten). Ontwikkeling kan zelfs leiden tot behoud van (onbeschermd) erfgoed.

Een alternatief voor waardering is bijvoorbeeld zichtbaar in ontwerpende disciplines (zoals stedenbouw en landschapsarchitectuur), waar wordt uitgegaan van kenmerken, concepten en patronen (zonder expliciete cultuurhistorische waardering). Er is dan geen sprake meer van waarde maar van kwaliteit of betekenis. Het gaat om de structuur en het beeld van bebouwing en landschap. Na een analyse kunnen uitgangspunten worden geformuleerd voor planologische verankering, maar ook voor nieuwe ontwikkelingen. Veranderingsprocessen worden zo met oog voor het cultuurhistorische karakter van gebieden begeleid.

7. Naar een transdisciplinaire aanpak van waardestelling?

Behalve professionele moeten ook niet-professionele belanghebbenden in de discussie over de waarde van erfgoed betrokken worden. Cultuurhistorisch onderzoek en waardering zijn steeds minder het exclusieve privilege van academisch geschoolde onderzoekers. Er is een ontwikkeling zichtbaar naar transdisciplinair onderzoek, waarbij vertegenwoordigers uit verschillende werelden bij elkaar gebracht worden opdat ze duurzame relaties kunnen aangaan en samen kunnen spreken over wat hen nu scheidt en in de toekomst kan binden. In de erfgoedzorg

Jos Bazelmans

is hoofd van de sector Kennis van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en bijzonder hoogleraar Monumentenzorg aan de Vrije Universiteit

behoren onderzoekers, beleidsmakers, adviseurs en eigenaren en burgers/bewoners tot deze partners. Vanuit hun kennis, ervaring en vaardigheden werken ze intensief samen aan onderzoek en de vormgeving van nieuw, praktisch handelen. Transdisciplinair werken stelt nieuwe eisen aan het onderzoeksproces en aan de betrokken regisseurs, deelnemers en uitvoerders. Het veronderstelt vaardigheden die zijn ontleend aan de sociologie, antropologie en volkskunde, zoals interviews, workshops en participerende middelen. Een nieuw avontuur ligt in het verschiet.

Nieuwe rol voor overheid

In dit omvangrijke en dynamische veld zijn behalve erfgoedprofessionals vele andere partijen actief. Samenhang lijkt echter te ontbreken. Het onderzoek is versnipperd en nieuwe werkwijzen worden in de praktijk gebracht zonder generalisatie en samenhang. Er is, in managementtermen, geen sprake van een project of programma, maar van een proces: een ontwikkeling waarin duidelijkheid verkregen moet worden over doelen en middelen. Dat komt niet alleen door de omvang van de opgave en de betrokkenheid van een groot aantal partijen. De meeste deelnemers en belanghebbenden zijn zich ervan bewust dat het perspectief op waarde en waardering ingrijpend verandert: onduidelijk is echter in welke richting de discussie zich ontwikkelt. Daarnaast lijken een gemeenschappelijke probleemanalyse en taal te ontbreken. In zo'n situatie past een netwerkbenadering, die verschillende initiatieven verbindt. Van belang is daarbij dat onderzoek op zowel fundamenteel, methodologisch als instrumenteel niveau wordt gecombineerd met een levendige en omvangrijke praktijk. In dit proces heeft de rijksoverheid een nieuwe rol. Daar waar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vroeger eenzijdig bepaalde hoe de waarde moest worden vastgesteld van

hetgeen om bescherming vroeg, wil hij nu de rol van aanjager, deelnemer en verbinder spelen. Deze vormt het uitgangspunt voor onze betrokkenheid bij het komende debat over de waarde en waardering van erfgoed.

Literatuur

- Bazelmans, J. (2012) 'Erf-goed: waarde in meervoud'. In: *Vitruvius*, jrg. 5, nr. 20, 14-20.
- Bazelmans, J. (2013) 'Waarde in meervoud: naar een nieuwe vormgeving van de waardering van erfgoed'. In: *Cultureel erfgoed op waarde geschat: economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*, 13-24.
- Bergevoet, F., A. Kok en M. de Wit (red.) (2006) *Leidraad voor het afstoten van museale objecten*. Amsterdam: Instituut Collectie Nederland.
- Bers, M. van (et al.) (in druk) *De cultuurhistorische waarde en de (deskundige) waardesteller*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Coeterier, F. (1987) *De waarneming en waardering van landschappen*. Wageningen: Landbouw Universiteit Wageningen. Proefschrift..
- Dommelen, S. en C.J. Pen (red.) (2013) *Cultureel erfgoed op waarde geschat: economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*. Den Haag: Platform31.
- Janssen, J. (et al.) (2012) 'Heritage planning and spatial development in the Netherlands: changing policies and perspectives'. In: *International Journal of Heritage Studies*, 1-21. DOI: 10.1080/13527258.2012.710852.
- Lazrak, F. en J. Rouwendal (2013) 'Cultureel erfgoed en de waardeontwikkeling van vastgoed'. In: *Cultureel erfgoed op waarde geschat: economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*, 25-30.